

İNKAREDİLMƏZ İNKAR

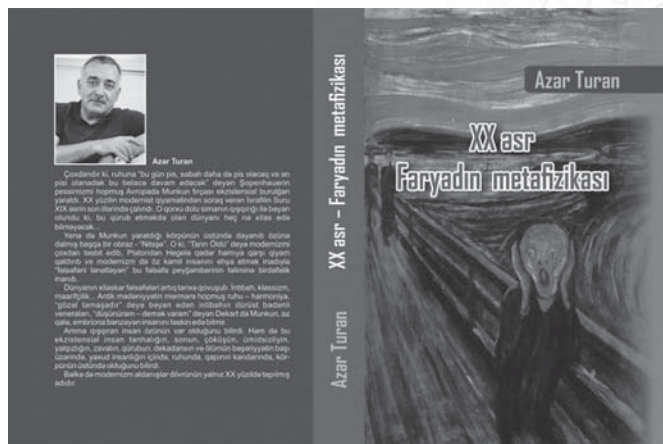
(Azər Turanın "XX əsr – Fəryadın metafizikası" kitabı haqqında düşüncələr)

Mənə elə gəlir ki, bu dünyada mütləq həqiqət elə də çox deyil, müəyyən qədərdir. Hətta mən deyərdim ki, bu dünyanın ən böyük gerçəkliyi olan bəşər övladı da mütləq deyil. Bəşər övladından bu dünyaya qalan yeganə həqiqət – yalnız onun bütün hallarda mütləqliyə can atmasıdır, o reallığı bir yaşam kimi yaşamaq istəməsidir. Fikrimcə, yaşadığımız dünyanın ən böyük həqiqətlərindən biri və bəlkə də, ən birincisi, bu dünyada çox şeylərin mütləq olmasına münbit şərait yaratmayan inkar anlayışının hər bir məkanda mövcud olmasıdır. Bu dünyanın ən böyük reallığı inkardır, inkar bu dünyanın simvoludur. Tanınmış düşüncə adamı, ədəbiyyatşünas Azər Turanın "XX əsr – Fəryadın metafizikası" kitabı bu mənanı ifadə edən yazılarla, esselərlə zəngindir. Mən belə düşünürəm ki, Azər Turan kitabında məhz bu böyük məqamı diqqət mərkəzinə çəkib, mütləq inkarı inkar etməkdən ötrü həmin esseləri yazıb, böyük bir yaradıcı missiyaya iddia edib (bu iddianı da gerçəkləşdirib).

Azər Turan həmin esse toplusunda bir tənqidçi kimi deyil, əsl düşüncə adamı və ədəbiyyatşünas kimi mövqe sərgiləyib, esselərdə "tənqidçi" anlamından tamamilə kənarlaşaraq yazdığı mətnə fərqli və orijinal bir münasibət ortaya çıxarıb. Kitabı çox məzmunlu və intellektual giriş və ya ön söz yazan düşüncə adamı Elnarə xanım Akimova esselərə yüksək mənada yanaşmış, fərqləri, kitabda deyilənləri və deyilmək istənilənləri maraqlı,

professional bir şəkildə qruplaşdırıb. Məncə, Elnarə xanım kitabın mahiyyətini və bədii mənasını, bədii məziyyətini yaxşı sezdiyindən Azər Turanın qələmindən çıxan yazıları, esseləri yüksək səviyyədə dəyərləndirib. Akimova giriş sözündə nə artıq, nə də ki lazımsız, bədii mətnə xələl gətirən heç bir şeyin məzmununa, mahiyyətə çevrilməsinə imkan yaratmayıb. Azər Turanın qələminə bələd olduğumdan əvvəlcədən bildirim ki, o, heç nəyə ötəri münasibət bəsləmir, nəyə müraciət edərsə, həmin yazıya, mətnə həssas münasibət sərgiləyir. Azərbaycan ədəbiyyatında bədii mətnlərə geniş mənada müraciət edən çox elə qələm sahibi görməmişəm. Həmin yazarların yazılarında bütövlüyün olmamasının reallıqlarını hiss etmişəm. Çox güman ki, bu, o cür yolda olan həmin ədəbiyyatşünasların hələ də sovet anlamının təfəkkürümüzdə yaratdığı məhdudluqdan qopmasından, yüksək təfəkkürə malik olmamasından irəli gəlir. Deyərdim ki, Azər Turan ilk yazılarından etibarən sovet təfəkkür tərzindən qopmuş bir qələm sahibidir. Bəlkə də, elə bu cəhətinə görə o hər hansı bir yazı yazanda araşdırdığı, incələdiyi mətnə dünya ədəbiyyatı kontekstində yanaşır və bu cür yazılarda indiki dövr yazarlarımızın və həmçinin ötən yüzilliyin əvvəllərində olan yazarlarımızın bədii mətnlərinə, yazılarına o bucaq prizmasından münasibət göstərir. Düzünü qeyd edim ki, onun kitabda toplanmış esselərində yeni ədəbi faktların ortaya çıxarılması və həmin ger-

çəkiliyə dünya ədəbiyyatı kontekstində münasibət göstərməsi təqdir etdiyim bir ədəbi addımdır. Bizim ədəbiyyatşünaslarımız öyrənib ki, hansısa Avropa və ya Amerika yazıçısının bir romanını oxuyaq, o barədə böyük bir məqalə yazaq və bu manevr bucağında da hansısa Azərbaycan yazıçısının, şairinin, düşüncə adamının yazdıqlarına, yaratdıqlarına müraciət etməyə. Bəlkə də, kimsə deyər ki, indiyə kimi bizdə elə mətnlər yaradılmayıb, elə bir ədəbi fakta rast gəlinməyib. Mən qətiyyənlə belə deməzdim, bizdə elə mətnlər, elə yazarlar yetərincədir və bizlər həmin mətnləri dünyada düzgün təbliğ etməyi öyrənməliyik, o ədəbi nümunələrimizə sahib çıxmalıyıq, indiki halda bizim ədəbiyyatşünaslarımız bunu öyrənməlidilər, nəhayət ki, məhdud düşüncə tərzindən qopmalıdırlar. “XX əsr – Fəryadın metafizikası” kitabında diqqəti cəlb edən bir esse var. O esse-nin adı “Ceyms Coys və Əli bəy Hüseynzadə”dir. Həmin essədə Ceyms Coysun məşhur “Uliss” və Əli bəy Hüseynzadənin “Siyasəti-fürsət” yazısı araşdırılır və bu araşdırmadan məlum olur ki, Əli bəy Hüseynzadə “Siyasəti-fürsət”i Ceyms Coysun “Ullis” romanından düz on iki il öncə yazıb və çap etdirib. Azər Turan hər iki mətni müqayisəli araşdırarkən məlum olur ki, Hüseynzadənin “Siyasəti-fürsət”i səviyyəsinə və hansısa cəhətinə görə heç də Ceyms Coysun “Uliss” romanından geri deyil, əksinə, bir sıra bədii parametrlərinə görə ondan üstündür. Sadəcə olaraq, geniş təfəkkürə malik olub müqayisə aparılmasın, Azər Turanın ədəbiyyatımızda istisna təşkil edən bu cəhəti mühüm və xüsusi yanaşmaya layiq olan cəhətdir. Mən tamamilə onunla razıyam və Azərbaycan ədəbi nümunələrinin dünya ədəbiyyatı kontekstində incələnməsinin, araşdırılmasının tərəfdarıyam. Mütləq mənada deyirəm ki, artıq Azərbaycan ədəbiyyatında çox ciddi nəsr, poeziya nümunələrinin olduğu ilə razılaşmaq lazımdır, hər bir ədəbiyyatşünas və düşüncə adamı bu məqamı mütləq nəzərində saxlamalıdır. İsa Muğannanın, Anarın, Elçinin, Sabir Əhmədlinin, Çingiz Hüseynovun, Rüstəm İbrahimbəyovun, Çingiz Abdullayevin, Seyran Səxavətin romanlarına çox qayğılı bir tərzdə münasibət göstərmək lazımdır və bu münasibət digər ədəbi nəsiləndən olan yazarlarımızın yazdığı yazılara da aid ediləndir... İsa Hüseynovun “Məhşər”, ”İdeal” ro-

manları, Anarın “Ağ liman” povesti, “Yaxşı padşahın nağılı” və sair yazıları, Sabir Əhmədlinin “Toğana”, “Yaşıl teatr”, “Yasamal gölündə qayıqlar üzürdü” və sair romanları, Elçinin, Çingiz Hüseynovun, Yusif Səmədoğlunun, Rüstəm İbrahimbəyovun, Çingiz Abdullayevin, Seyran Səxavətin bir sıra roman və povestləri belə bədii mətnlərdəndir. Bu və digər nəsiləndən olan yazarlarımızın yaratdığı nəsr nümunələri və həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatına keçən yüzilliyinin sonunda gəlmiş yazıçı və şairlərin yazıları hər bir ədəbiyyatşünasa imkan və əsas yaradır ki, onlar həmin yazarların yaradıcılığını dünya ədəbiyyatı kontekstində incələsinlər, araşdırsınlar... Bir nüansı da sizə bildirim ki, bu məqam artıq intellektual çevrədə də qəbul edilməkdədir. Azər Turanın bir çox esseləri mahiyyət və bədii səviyyəsinə görə Avropa ədəbiyyatının indiki dövründə mövcud olan, məşhur fransız yazıçısı və esseisti Mişel Uelbekin esseləri ilə müqayisə edilməyə layiqdir. Bildiyiniz kimi, Mişel Uelbek əsasən utopik romanları və esseləri ilə məşhurdur. Düzdür, onu bir utopik romanına görə müsəlman dünyasına antisimpatiyası olan şəxs kimi dəyərləndirirlər, belə tanıdırlar, guya o, düşüncə tərzinə görə konservatordur. Məncə, qətiyyənlə belə deyil. Yazılarında xristian dünyasındakı demoqrafik, mənəvi tənəzzül məsələlərini araşdırması və bu araşdırmaları apararkən müsəlman obrazından istifadə etməsi ona belə bir münasibət yaradıb, sadəcə olaraq, o, həmin romanında hər şeyi düz görüb və yazıb, yəni artıq o xristian dünyasının demoqrafik və mənəvi tənəzzülünü görür, bundan yazır. Həm ədəbiyyat, həm də elm sahəsində nüfuzlu Nobel mükafatının iki türk təqdim edilməsi, Böyük Britaniyanın baş nazirinin türk mən-

şəli olması, Amerikada iki müsəlman qadının konqresmen seçilməsi və türk, islam dünyasından yetərinə güclü yazarların meydana çıxması, o yazarların dünyaca məşhur olması Uelbekin narahatlığının ciddi olmasını göstərir. Sadəcə olaraq, o, bu məsələni bir yazıçı kimi gündəmə gətirib ki, başqaları da bu məqamın ciddiliyini qəbul etsin, bununla belə, deyim ki, onun essələrində hansısa irqə mənsub olmaq məsələsi diqqət mərkəzinə çəkilməyib, o, essələrində yalnız mənəvi məsələlərlə əlaqəli araşdırma aparıb. Azər Turan da türklüyü ilə qürur duyan bir yazardır. Mişel Uelbeklə onun yazıları arasında çox fikir ortaqlığı var. Mişel Uelbek hər bir yazısını xristian təfəkküründən, təxəyyülündən keçirərək yazır, Azər Turan da əksər essələrini türkcülüyün liberal dəyərlərinin təfəkküründən, təxəyyülündən keçirərək yazır. Bununla belə, bu iki yazar hər bir halda varlıqlarını hiyf etməyi bacarırlar, inandıqlarında ifrata varmırlar, yəni yazılarında ideologiyani mütləqliyə çevirmirlər. Azər Turanın “XX əsr – Fəryadın metafizikası” kitabındakı essələrdə sosial mahiyyətli heç bir gerçəklik mövcud deyil, əgər hansısa essədə sosial yönümlü bir anlam varsa, o da birbaşa qlobal reallığın ifadəsidir. Mişel Uelbekin də essələrində hər hansı sosial yönümlü bir məqama rast gəlinəndə həmin anlam mütləq sonda qlobal bir mövcudluq predmetini ifadə edilməyə yönəldilir. Azər Turanın essələrində türkcülüyün mahiyyətinin bədii tərəfləri dərin incələmədən keçirilir və həmin incələmədə də türkcülüyün ideoloji tərəfləri deyil, məhz dünyəvi tərəfləri diqqət mərkəzinə çəkilir. Mişel Uelbekin yazılarında da xristianlığın ən adi və dünyəvi tərəfləri haqqında söhbət gedərkən bu dünyəvilik prinsipləri mövcudluğunu qoruyur, o, essələrində oxuculara aqressivliyi deyil, dünyəviliyi təlqin edir, mənəcə, dünyadakı bütün yazarlar dinə və ideoloji məqamlara bu prinsiplərlə yanaşsa, o halda yaşadığımız dünyada hansısa dinlərin mənfi mənədəki qarşılaşmasını, qarşıdurmasını deyil, qarşılıqlı çulğalaşmasını, qarşılıqlı dözümlülüyünü görürük, yəni hər bir halda bəşər övladlarının yaxşı mənədəki mütləqliyinin qlobal nəticəsinin gerçəkliyini yaşamış olarıq. Azər Turanın essələrində (mədəniyyətlərin inkarının) inkarı mütləqdir, o, bəşər övladının inkarını hansısa mövcudluq üsulunda görmür, göstərir ki, əslində ən böyük da-

ğıdıcı anlayışda da bəşəri anlam tapmaq olar, bundan ötrü hər bir bədii və yaşam anlamında inkarın mənfi tərəfini sezməklə bərabər, fəvqəlkultun mütləqliyini görmək lazımdır. Axı hər bir inkarın fəvqündə də bir inkar durur, yəni inkarın elə tərəfləri var ki, o nüansların fərqliliyi fəvqəlyaşaman prinsiplərinə əsaslanmır, təəssüf ki, hələ də bu dünyada dünyəviliyi həmişəlik təmin edən fəlsəfi sistem tapılmayıb, yaxud hələ ki, elə bir fikir və düşüncə tərzinin təməlləri ortada görünmür (Sufilikdə belə prinsiplərdən danışıılır və mənəcə, dünyada mütləq bir yaşamı təmin etmək baxımından o fəlsəfi sistemdən çox yaxşı şeylər mənimsəmək olar). Azər Turanın “XX əsr – Fəryadın metafizikası” kitabında toplanmış bir çox essələrdə cəmiyyətimizdə, ədəbiyyatımızda bir sıra məsələlərə məsuliyyətli münasibət var. Nə yazırsa və nədən yazırsa, o mətndə Azər Turan nəfəsi, üslubu və fikirləri var. Ədəbiyyatda elə yazarlar var ki, o bir müddət öncə yazılmış fikrini sonradan yazdığı yazıda inkar edir, yəni o dəyişkən, olduqca ziddiyyətli bir mövqe sərgiləyir, Azər Turan elə müəlliflərdən deyil, o əvvəlcə nə yazırsa, həmin fikrinin üstündən xətt çəkmir, əksinə, həmin şeyin, yəni mövzunun heç kimə görünməyən tərəflərini araşdırıb ədəbiyyata və düşüncə dünyamıza gətirir. Ədəbiyyatda ziddiyyət məsələsi vacibdir, bunu mən də inkar etmirəm. Azər Turanda da bu cür ziddiyyətli məqamlar mövcuddur, bununla bəhəm, o, həmin ziddiyyətləri yazılarında elə bir üsulda gerçəkləşdirir ki, həmin mühüm ziddiyyət nəyinsə, hansısa fikrin mahiyyətinin açılmamasına səbəb olmur, əksinə, onun yazılarındakı, essələrindəki hər bir ziddiyyət hansısa bir fikrin aydınlaşmasına gətirib çıxarır. Məsələn, Azər Turanın mənim çox bəyəndiyim bir essəsinə diqqət yetirək, həmin essədə söhbət modern, anlayışı ilə modernizm anlamlarının həm hərfi, həm də fikri fərqiindən gedir, o həmin ifadələri eyni məkanda qarşı-qarşıya gətirərək, gerçəkliklərin məqamını açıqlayır. Onun Azərbaycan ədəbiyyatındakı yerindən danışıır və həmin məqamın Azərbaycana gəlişini Əli bəy Hüseynzadənin adı ilə bağlayır. Həm də qeyd edir ki, “Türk şeirində modernizm XX yüzilliyin iyirminci illərindən etibarən gənc

Nəcib Fazilin yaradıcılığı ilə gəlişməyə başlayır”. Gördüyünüz kimi, Azər Turan heç nəyə də çərçivədə maraq göstərmir, nəyi yazırsa-yazsın,

toxunduğu məsələlərə türk dünyası daxilində, dünya ədəbi fikrinin müstəvisində münasibət sərgiləyir, yəni ədəbi mətnlərin hamısını müqayisəli bir formada oxucuya təqdim edir, sezilməyən fərqi göstərir. Oxucusuna təlqin edir ki, əgər bir qədər dərinləndən düşünsək, görürük ki, bizim və həmçinin dünyanın mövcudluğu bir-birimizə münasibətdən çox asılıdır, bizlər birmənalı formada bir-birimizi inkar etməkdən çəkinməliyik. Ən əsası da, bir-birimizə layiq olan məxsusiliyi yaşamaalıyıq. O halda hər şey bütün məkanlarda eyni bir tərzdə və müxtəlif formalarda məzmunu-muza çevrilə bilər, bizim dünyaya baxış formamızı müəyyənləşdirər. Müəllif modernlə modernizm anlayışlarının fərqi araşdırarkən onun Azərbaycan və türk dünyasındakı yerini, zamanını müəyyənləşdirir, belə bir fikri qeyd edir ki, əslində modern və modernizm anlayışı fəlsəfi məzmununda bir ədəbi, zaman tərzini kimi qavranmalıdı...

Azər Turanın bir çox esselərinin türk dünyası ilə əlaqəsi inkaredilməkdir, onun hər bir essesində türk dünyası ilə əlaqəsi olan hansısa fikrə və yaxud ədəbi fakta rast gəlirik, bu esselərin prinsipləri geniş anlamın üzərində gerçəkləşdirilir, hər bir ədəbi rakursa həm türk dünyasının, həm də dünyanın ədəbi sistemləri üzərində münasibət bildirir. Müəllif esselərində inkarçılığa da şərait yaradır ki, həmin inkarın mahiyyəti hansısa cılız bir fikrə əsaslanmasın, yəni inkar anlayışının reallığı o anamları inkar edərkən həmin anamlar və anlayışlar hansısa mənasızlığın predmeti olmasın, o, bütün hallarda yaşamının fəvqəlliyində məkanlaşsın. Azər Turan türkçülüğü bir mütləq kimi seçməsinə baxmayaraq, o ətrafda söhbət apararkən məşhur fransız şairi Şarl Bodlerin poeziyasına da müraciət edir, onun dövründəki “izmi” araşdırarkən müasir dünya ədəbiyyatının mistik bir çevrəyə meyillənməsini də diqqətindən kənar saxlamır, həmin məqamı bir gerçəklik kimi yaşayaraq, fəlsəfi fikirlərlə düşüncələrini əsaslandırır. Müəllif mistik ədəbiyyat anlayışına müraciət edərkən belə bir mühüm məqamı önə çəkir ki, əslində mistik yaşam və ya mistika anlayışı fiziki anlam kimi bu dünyanın əsas yaşam anlamından biridir, sadəcə olaraq, bizlərin inkişafı əvvəlcədən, bəlkə də, düşünülmədən fiziki reallığın prinsipləri əsasında qurulduğundan biz har-

dasa mistika anlamına yad münasibət bəsləyirik. Belə zənn edirik ki, əgər biz bu dünyadakı yaşayışımızda yalnız mistika anlayışına meyl etsək, o halda çox yanlış bir səmtə gedəcəyik, mənəvi inkişaf tempindən kənarlaşacağıq... Azər Turan göstərir ki, bu, qətiyyətlə belə deyil, əgər bizlər yaşayışımızda mistika anlayışının mahiyyətinə vər-saq, ola bilər ki, biz həmin reallığı öyrənməklə böyük, həmçinin çox mükəmməl bir yaşayışın əsaslarını öyrənmiş olarıq. Əgər bizlər mistika anlayışına bu cür münasibət göstərsək, ömrümüzdə rəngarənglik, ən əsası da, mükəmməllik gətirərik. Məncə, “XX əsr – Fəryadın metafizikası” kitabında toplanmış esselərin bir mənası da belədir ki, əgər biz bir yaşam gerçəkliyi kimi fiziki gerçəkliyi seçmişiksə və bu reallıqda kifayət qədər vaxt keçsə də, istədiyimiz inkişafı görmürüksə, onda niyə bu cür aşkar fərqi nəticəsini görmək istəmirik? Bu kitabda bütün bunların cavabı, yəni dünyanın o, cür axardan aralanması məsələsi onun poeziyaya aid olan esselərində daha çox qabardılır, o türk dünyasının poeziyasının incəliklərinə bələddir və bu bilgi Nazim Hikmətin, Orxan Vəlinin, Cemal Süreyanın, Cahid Sıtkı Tarançının yaradıcılığına münasibətdə özünü daha çox göstərir. Müəllif həmin şairlərin yaradıcılığına müraciət edərkən onların yaşadığı dövrü, o zamanlı mənəvi ab-havanı elə ustalıqla təsvir edir ki, istər-istəməz varlığını o vaxtın içində hiss edirsən, o dövrdə yaranmış güclü və nəhəng poeziyanın mütləq mənada sənəin olduğuna inanırsan. Bir məqamı da qeyd edir ki, Azər Turan “İki Çingiz” essesində Çingiz Aytmatovun və Çingiz Dağçının yaradıcılığını incəliyərkən həmin yazarların mövcudluq və yaşam prinsiplərini professionalıqla əsaslandırır.

Kitabda təqdim edilmiş “İslamda Modernizə” essesi də olduqca dəqiqliklə işlənilib, həmin essədə istədiyən ədəbi prinsiplərin təsnifatı ustalıqla sıralanıb ki, essenə oxuyarkən həm mənəvi, həm ruhi baxımdan varlığının bütövləşməsinə Allahın yaratdığı mükəmməl reallıqlarda hiss edirsən. Azər Turanın “XX əsr – Fəryadın metafizikası” kitabındakı esselər bir-birini həm məzmunca, həm də mahiyyətcə tamamlayır. Müəllif bu kitabda nə istəyirsə, onu deməyi bacarıb...

İbrahim İBRAHİMLİ